

ӘОЖ 81>367

Ұ.Т. Алжанбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Ulbala_77@mail.ru

Түркі сөздерінің араб тілі фразеологизмдеріндегі орны

Мақалада араб тіліне енген түркі сөздерінің араб сөздерімен тіркесуі араб тілінде фразеологиялық тіркес тудырудың өнімді тәсілі болмаса да, оның бар екені жайлы айтылады. Тіліміздегі фразеологиялық тіркестер – лексиканың ең бір бай саласы. Бұлар өзінің экспрессивті-эмоциялық әсерлілігімен көзге түседі. Бір халық екінші халықтан сөз алғанда, ол сөздің мағынасын өз ұғымдарына, өз өмір салтына сай бейімдеп алатындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: фразеологизм, араб тілі, түркі кірме сөздері, тілдік байланыс.

У.Т. Алжанбаева

Роль заимствованной тюркской лексики в образовании арабских фразеологизмов

В этой статье рассматривается роль заимствованной тюркской лексики в образовании арабских фразеологизмов. Тюркизмы присутствуют во всех сферах жизни арабов. Тюркизмы не являются активной частью в словообразовании арабского языка, но встречаются в сочетании с арабскими словами.

Ключевые слова: фразеологизмы, арабский язык, тюркские заимствованные слова, языковые связи.

U.T. Alzhanbaeva

The role of Turkic loan lexica in formation of Arabic phraseologies

This article explores the role of Turkic loan lexica in formation of Arabic phraseologies. Turkisms exist in all spheres of Arabic world. Although they are not the active part of word formation of Arabic language, still they play important role in combination with Arabic words.

Keywords: phraseologies, Arabic language, Turkic loan words, linguistic contacts.

Араб тіліне шеттен ауысқан лексикалық элементтердің ішінде түркі сөздері көрнекті орын алады. Түркі сөздерінің араб тіліне ауысуы талай-талай ғасырларға созылған күрделі процесс болды. Э. Наджиптің айтуы бойынша, бұл процесс арабтар мен түркі тайпаларының тікелей араласа бастаған 636 жылдардан басталады. Билік құрудың ауыспалы кезеңдеріне (алдымен, арабтардың түркі халқына үстемдігі, кейіннен қыпшақ мамлүктерінің, олардан соң осман түріктерінің араб халқын билеуі) орай сөз ауысулары болып жатты. Бұл құбылыс VII ғасырдан XX ғасырға дейін созылды.

Бұл тақырыпқа В.А. Гордлевский «К вопросу о влиянии турецкого языка на арабский» атты шағын мақала жазған. Онда түрік сөздерінің қандай себептер мен жағдайларда араб тіліне әсер еткені жайлы жалпы шолудан басқа, араб сөздіктерінде өзі кездестірген түркі сөздерінің тізімін береді. Сөздер тек транскрипция арқылы берілген. Кейбіреуінің тұсына қай сөздіктен немесе қай шығармадан алынғаны көрсетілген.

Араб диалектілеріндегі түрік сөздерін зерттеумен түрік ғалымы Б. Айташ айналысқан.

Араб тіліндегі түркі кірме сөздерін зерттеумен арнайы айналыспаса да, бұл мәселе ту-

ралы сөз етіп, қызығушылық білдірген қазақ ғалымдары болды. Арабша-қазақша түсіндірме сөздіктің авторы Н.Д. Ондасынов «Араб, парсы тілдеріне түркі елінің де ықпалы аз болған жоқ. Мәселенің осы жағымен қызығушылар ізденсе, араб-парсы сөздіктерінен жүздеген түркі сөздері мен оның элементтерін тауып алады», – дейді [1, 3].

Ғалым Л.З. Рүстемов «Араб тілінің кезінде Шығыс халықтары тіліне тигізген әсері мол болғаны рас. Алайда бұл тілдік құбылысты сыңаржақты процесс ретінде түсінуге болмайды. Түркі тілдес халықтардың тілі де (соның ішінде қазақ тілі де) өз кезегінде араб және парсы әдеби тілдеріне едәуір ықпал еткені тарихи деректерден жақсы мәлім», – дейді [2, 9].

Араб тілі өзге тілдердің лексикасын байытатын қайнар көзге айналуымен қатар, өз сөздік қорын толықтыру үшін басқа тілдерден сөз қабылдап отырған.

Бір тілге басқа тілдерден енген сөздер уақыт озған сайын әбден кірігіп, семантикалық жақтан игеріліп, сіңісіп кетеді. Дегенмен шет тілден енген сөздердің басым көпшілігі өздерінің мағынасын сақтап, семантикалық өзгеріске көп ұшырамайды. Басқа тілдік сөздердің кейбіреулерінің құбылып, мағынасын өзгертетіндері де болады. Кейбір сөздердің басқа тілде қолданылу аясы тарылып бұрынғысына қарағанда әлдеқайда тар көлемдегі ұғымды білдіретін болып қалады. Кейбір көп мағыналы сөздер басқа бір тілге ауысқанда, әртүрлі мағынасында емес, белгілі бір мағынасында ғана ауысуы мүмкін. Кейде керісінше басқа тілден енген бір сөздің әртүрлі дыбысталуы әр басқа сөзге айналып кетуі мүмкін. Бір халық екінші халықтан сөз алғанда, ол сөздің мағынасын өз ұғымдарына, өз өмір салтына сай бейімдеп алатындығы болып табылады.

Тіліміздегі фразеологиялық тіркестер – лексиканың ең бір бай саласы. Бұлар өзінің экспрессивті-эмоциялық әсерлілігімен көзге түседі. Олар астарлы, образды мағынада қолданылады да, олардың мәнерлеп бейнелеуші қызметі өте күшті болады.

Фразеологизмдерге дәлме-дәлдік пен өткірлік мысқыл араласа жүреді. Тілден-тілге сөз ауысу туралы мәселе қозғағанда фразеологизм туралы айтпай кетуге болмайды. Әрине, бір тілден екінші тілге дайын фразеологиялық тіркестің ауысуы өте сирек кездесетін құбылыс.

Дегенмен жеке сөздер сол ауысқан тілдің сөздерімен тіркесіп біртұтас фразеологиялық мағынаға ие болуы мүмкін.

Араб тіліне енген түркі сөздері де араб сөздерімен фразеологиялық тіркеске түседі. Мысалы, түркінің бес сөзінің қатысуымен жасалған бірнеше фразеологиялық тіркес бар. Мысырлықтар көруі нашар, көзі жөнді көрмейтін адамды «*ууип -и ses-bes (көзі бес-алтау)*» дейді. Мұндағы араб сөзі *ууип* (көз), парсы сөзі *ses* (алты) және түркі сөзі *bes* (бес) [3, 58]. Бұл тіркес қазақтың «*Көзінің алды бұлдырады*», «*Көзінің нұры тайды*» фразеологиялық тіркестеріне ұқсас [4, 163]. *Haza r-raggal ses-bes (бұл кісі бес-алтау)*, яғни түйсіксіз, есуас адам [3, 58].

Бұл тіркестің мағынасы қазақтың сөзді жөнді ұқпайтын, дұрыстап байыптай алмайтын, орынды жауабы жоқ адам туралы айтылған. «*Ақылы алқымынан аспаған; ақылы келте; шайнам ақылы жоқ*» [5, 181].

«Бас десең құлақ дейді» сияқты фразеологиялық тіркестеріне ұқсас [4, 968]. Ирақта «*Sugla-k ses-bes*» тіркесі «*сенің ісің қалай болса солай*» деп аударылады [4, 58].

Қазақ тілінде бұл сөз салдыр-салақ, істі қалай болса, солай істей салатын берекесіз, ұқыпсыз, яғни «*түйе үстінен сирақ үйітін*» деген секілді фразеологиялық тіркес мағынасында [4, 450].

Түркінің қазық сөзі арабтың (акала), «жеу» сөзімен тіркесіп (акала л-хазука), «*қазық жеді*», «*жер соқтырды, тақырға (мұзға) отырғызды*» деген фразеологиялық тіркес құрайды [6, 175]. Мысалы, «*iштен (аяқтан) шалды, иттік жасады*».

Би септеулігімен қолданылған түркінің жүр етістігі арабтың зур (зор) сөзімен тіркесіп *би-л-иур уа би-з-зур (волей, неволей)* деген тіркес құрайды. Бұл сөз тіркесі мағынасы жағынан қазақтың «*Берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан*» сияқты фразеологиялық тіркесіне ұқсас [6, 532].

В. Гордлевский еңбегінде «*хиш масса*» тіркесі кездеседі. Аудармасы «*во всяком случае, по крайней мере*» [7, 152]. Бұл тіркес қазақ тілінде тура осы мағынада қолданылады. Мысалы, «*тым құрығанда, ең болмаса, тіпті болмағанда*» [4, 163].

Сонымен, түркі сөздерінің араб сөздерімен тіркесуі араб тілінде фразеологиялық тіркес тудырудың өнімді тәсілі болмаса да, оның бар екенін айта кетуді жөн көрдік.

Әдебиеттер

- 1 Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1984.
- 2 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982.
- 3 Ирано-Афроазийские языковые контакты. Институт востоковедения АН СССР. – М.: Наука, 1991.
- 4 Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1969.
- 5 Смағұлова Г.Н. Мағыналы фразеологизмдер-ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 6 Арабско-русский словарь сирийского диалекта. – М., 1978.
- 7 Гордлевский В.А. Избранные сочинения. – М., 1961. Т. II